

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Вілінов Ю. А. (м. Запоріжжя)

Риболовне знаряддя чи «пайка» невільника?*Дослідження призначення кам'яних знахідок на берегах Каховського водосховища у життєдіяльності прадавніх мешканців Запорозького краю*

Мандруючи берегом Каховського водосховища від Лисої Гори, що під Василівкою Запорізької області, і аж до сіл Бабіне та Ушкалка, які вже на Херсонщині, ми не раз знаходили давні кам'яні грузи – пласкі, часто краплевидної форми зі штучним отвором ближче до протилежного центру ваги краю. Цікаво, що на правому березі Каховського водосховища від села Біленького, за Марганець, Нікополь, Капулівку і далі, повз Золоту Балку, Червоний Маяк і аж до Берислава ми таких речей жодного разу не знаходили.

Отже, за можливості, ми підбирали грузи і за кілька десятиліть їх назбирався десяток. В експедиції 2015 року ми знайшли відразу чотири грузи на протязі усього кількох кілометрів берега в районі сіл Ушкалка та Бережанка. (До річі, село Бережанка аж до 70-х років ХХ століття мало відому козацьку назву Карайдубина, що походить від татарської назви урочища – Карайтабень. Про цю місцину збереглися перекази, пов'язані з «ясирем» та татарською неволею).

Врешті ми мали чотирнадцять грузів схожої форми та матеріалу (за деяким виключенням – здебільшого вапняк), проте різної ваги. Одна з загальноприйнятих версій стверджує, що такі камені з штучним отвором використовувалися в рибальських сітках та іншому риболовецькому знарядді [1, с. 186-201].

Важки, зібрані на узбережжі Каховського водосховища

Грузи з експозиції Запорізького обласного центру туризму і краєзнавства

Взагалі кам'яні важки з отвором могли бути використані в будь якій справі, от хоча б у ткацтві, або килимарстві. Але ж у такому разі камені одного набору мали бути приблизно однакової ваги. Для прикладу, на грецьких ткацьких та килимоткацьких керамічних важках інколи відтискала ще по сирій глині печатка, на кшталт того, як контролер-астином відштамповував при перевірці стандартизовані амфори [2, с. 53-56].

Наші важки доволі схожі на античні вагові гирі, і ми припустилися думки, що хоча б частина з них первісно використовувалася у цій якості. Зваживши камені (див. таблицю №№ 1-14) вдалося виявити загальний модуль близько 120 г. Він кратний вазі восьми з чотирнадцяти важків. А якщо взяти до уваги грузи № 2 та № 4, еквівалентні 1½ та 2½

прийнятого нами модуля, то вагових гирь виявляється десять з чотирнадцяти, що навряд чи може бути випадковістю.

№ п/п	Вага в грамах	Кратність теоретичній вазі	Теоретична вага в г	Відхилення в %	Розміри та діаметр отвору в мм	Матеріал
1	126,0	1	119,0	+ 5,9 %	93 x 62 x 24. Д – 9,5	Вапняк
2	184,0	1½	178,5	+ 3,0 %	94 x 67 x 25. Д – 9,0	Конгломерат
3	239,5	2	238,0	+ 0,6 %	90 x 74 x 31. Д – 9,0	Вапняк
4	295,5	2½	299,0	- 1,2 %	112 x 96 x 29. Д – 11,0	Вапняк
5	389,5				123 x 69 x 36. Д – 8,5	Вапняк
6	474,0	4	477,5	- 0,7 %	137 x 81 x 32. Д – 13,0	Вапняк
7	479,0	4	477,5	+ 0,3 %	129 x 68 x 39. Д – 11,0	Вапняк
8	575,5				139 x 123 x 37. Д – 12,0	Вапняк
9	611,5	5	598,0	+ 2,5 %	134 x 130 x 39. Д – 11,0	Вапняк
10	715,0	6	717,0	- 0,3 %	112 x 94 x 40. Д – 12,0	Вапняк
11	871,0				158 x 98 x 45. Д – 13,0	Вапняк
12	1034,0				159 x 118 x 43. Д – 10,0	Вапняк
13	1331,0	11	1310,0	+ 1,6 %	185 x 121 x 47. Д – 17,0	Вапняк
14	1343,0	11	1310,0	+ 2,5 %	133 x 124 x 48. Д – 11,0	Вапняк
15	421,0	3½	418,0	+ 0,7 %	124 x 76 x 45. Д – 11,0	Известняк
16	356,5	3	358,5	- 0,5 %	118 x 56 x 42. Д – 6,5	Середньовічна плінфа
17	303,0	2½	299,0	+ 1,3 %	92 x 55 x 31. Д – 9,5	Пісковикова обзалізнена конкреція
18	364,5	3	358,5	+ 1,6 %	103 x 81 x 35. Д – 8,0	Пісковик

Модуль, вирахований нами, міг виявитися і якимось маловідомим, але він дорівнює одній третині (поширена в старі часи форма поділу мір ваги) від нюрнберзького фунта в 358,5 г, вживаного від часів середньовіччя! А ще нюрнберзький фунт дорівнює так званій італійській міні, якою на початку нової ери користувалися країни Середземномор'я. Отже, за мірою ваги важко визначити часи використання наших важків.

В подальшому викладі теми ми використовуємо цитати з наукових та науково-популярних видань мовою оригіналу.

Міри ваги вкрай консервативні, вони використовуються без змін під різними назвами тисячі років. Для прикладу руський фунт, який дорівнює 409,5 г і використання якого документально підтвержене принаймні з XI століття – від часів Київської Русі, це все та ж вавилонська міна:

«Названный исследователь (И. И. Кауфман – авт.) считает нормальным весом древнерусских серебряных слитков (отрешаясь от имеющих отклонение от этой нормы) 204,756 грам (половина гривны) и 409,512 грам (гривна) или 48 и 96 позднейших золотников. Последний вес является повторением занесенного к нам путем сношений с Востоком арабского фунта (ротля), а арабы, как это выяснено, нашли его в готовом виде в Ираке». [3, с. 30].

«Древнейшей русской весовой единицей является гривна. В настоящее время можно считать установленным, что нормальный вес гривны был 409,512 грамма, что составило позднее фунт в 96 золотников (малая гривна или гривенка = ½ фунта). Гривна равна единице веса арабских народов *ротль*» [4, с. 45]. «...(вавилонская мина равнялась по В. Л. Янину 409,32 г), подобно основным мерам веса многих других стран, имевшим почти тот же вес (408-410 г) и бытовавшим на западе и на Востоке значительно раньше, чем на Руси» [5, с. 20]. Для прикладу, фунт Карла Великого дорівнював 408 г [6, с. 179].

Дометричні міри довжини – палець (дюйм), стопа (фут), долоня, прядень, крок (аршин), сажень (прямий, мірний, косий та інші) були пов'язані з розмірами людського тіла [5, с. 22-27]. Менше відомо, що і міри ваги прямо були пов'язані з фізіологічними потребами та фізичними можливостями людини. Фунт – в германських мовах, лібра – в латині, міна – запозичена стародавніми греками у вавилонян; все це назви міри ваги, якою було зручно визначати денні норми раціону при обмеженому харчуванні – в поході, експедиції, мандрівці на кораблі... або ж при годуванні невільних прошарків населення: два фунти хліба або каші для дорослого чоловіка на день.

«Например, по старой номенклатуре рацион солдата был 24 унции – это очень просто, по новой же выходит 734,259 грамма...». (З спогадів ад'ютанта Наполеона графа Монтолона)» [7, с. 39]. 24 унції – це два французьких фунти по 12 унцій!..

«Арестант царских времен получал единую норму хлеба – 2 фунта (819 г) в сутки, что соответствовало почти двум основным суточным нормам советского зэка <...> причем арестанты, занятые тяжелым физическим трудом, получали еще дополнительный фунт или всего 1228,5 г...» [8, с. 268].

«Норма расходования зерна в год в Восточной Европе – 16 кг в месяц. В Шумере в III тысячелетии до н. э. мужчине в месяц выдавали в среднем 36 кг зерна, женщине – 18 кг» [9, с. 251]. В джерелі не вказано, в які часи існувала така норма розподілу зерна в Східній Європі. Міра ваги – пуд або 40 фунтів, який, спрощено, дорівнює 16 кг – не змінювалась, щонайменше, від XI і до початку XX століття. Як не змінювалися і принципи ведення господарства у великоросійській частині Східної Європи.

Пуд зерна на їдця на місяць, зокрема, вказує, що у «Східній Європі» всі ці довгі віки харчувалися не тільки хлібом та кашею, а також грибами, ягодами та іншими важко враховуваними дарами російського лісу. Це на відміну від Шумеру III тисячоліття до н. е., де інших харчів було мало, тож і норми використання зерна були більшими. Двократна різниця між раціоном чоловіка та жінки мабуть передбачувала, що чоловік працює на важких роботах, а жінка займається відносно легким за енергозатратами домашнім господарством.

Вказуючи чоловічу норму 36 кг, Г. І. Матюцин, імовірно, мав на увазі шумерську міру 36,6 кг [10, с. 81], в подальшому відому як «великий талант». Дві третини його являли собою вавилонський талант, а дві третини вавилонського таланта – руський пуд, міру, котра не змінювалась тисячу років і дорівнювала 16,38 кг. Так рахували за часів, коли ще не існувало десятинного позиційного запису цифр і десятинних дробів, тобто користувалися дробами простими.

Харчові (зернові) міри перейшли з Шумеру у Вавилон, а звідти розповсюдилися Ойкуменою. 60 вавилонських мін склали вавилонський талант. За уставами російської імперської армії повна викладка солдата, тобто вантаж, який він мав переносити в поході, складав 60 фунтів – півтора пуди, що дорівнює вавилонському таланту (60 мін) – 24,57 кг. Такий вантаж чоловік середніх фізичних можливостей (а російський солдат брався до лав просто за випадковостями рекрутського набору) може переносити протягом багатоденних походів.

Природно, що вимір ваги в талантах або пудах, які людина здатна переносити на великі відстані, і котрі поділяються на фунти (міни, лібри) зерна, хліба чи каші, в яких визначається денний раціон, властивий для осілих хліборобських народів. Для мисливців, рибалок, скотарів, які харчуються головним чином не збіжжям і свої вантажі перевозять на в'ючних тваринах, возах чи кораблях, такі вагові норми не актуальні. Хіба що як запозичені в землеробів.

В основі мір ваги землеробських народів була вага якоїсь кількості зерен пшениці, ячменю, або ж іншого злаку. Для прикладу, вавилонська міна дорівнює 60 сіклям, а сікль – 180 зернам [10, с. 32]. Зерна мають різну вагу, проте загальна вага сотен зерен одного сорту – величина відносно постійна.

Міри ваги різних систем, зазвичай, відносяться одна до одної у пропорціях простих дробів. Англійський фунт, який прийшов до нас в останні десятиліття з американськими товарами відноситься до російського фунта як 10 до 9 (Російський фунт – 0,4095 кг, англійський – 0,4545 кг). В тій же пропорції співвідносяться міри об'єму – російський четверик (26,21 л) та англійський бушель (28,94 л). («Наши меры веса и линейные меры, подобно мерам других европейских стран, ведут свое происхождение, по-видимому, с Востока через Грецию и Рим, а их происхождение является почти доисторическим» [5, с. 19].)

«Наряду с торговым фунтом, с XVIII века в России употреблялся аптекарский, или нюрнбергский фунт, равный римской либре (фунту) в 84 золотника» [4, с. 47]. Ще на початку XX століття для виготовлення ліків користувалися так званим аптекарським фунтом, який поділявся на 12 унцій, унція становила 8 драхм, драхма складалася з 3 скрупулів, у скрупулі було 20 гранів. В Російській імперії аптекарський фунт дорівнював нюрнбергському фунту, який широко відомий від середньовіччя. «В России аптекарский фунт равнялся 7/8 обычного торгового фунта. При выражении в метрических мерах получаем следующие приближенные значения: фунт – 358,5 г, унция – 29,9 г...» [5, с. 121].

Але ж 358,5 г – вага італійської міни, якою на початку нашої ери користувалося усе Середземномор'я. Шістдесят італійських мін складала ваговий талант «кіркар» – тобто «круглий» (можливо за формою гирь), який дорівнював 21510 грамів [10, с. 81].

Керамічний груз поряд з плінфою, знайденою на городищі «Сімь мечетей»

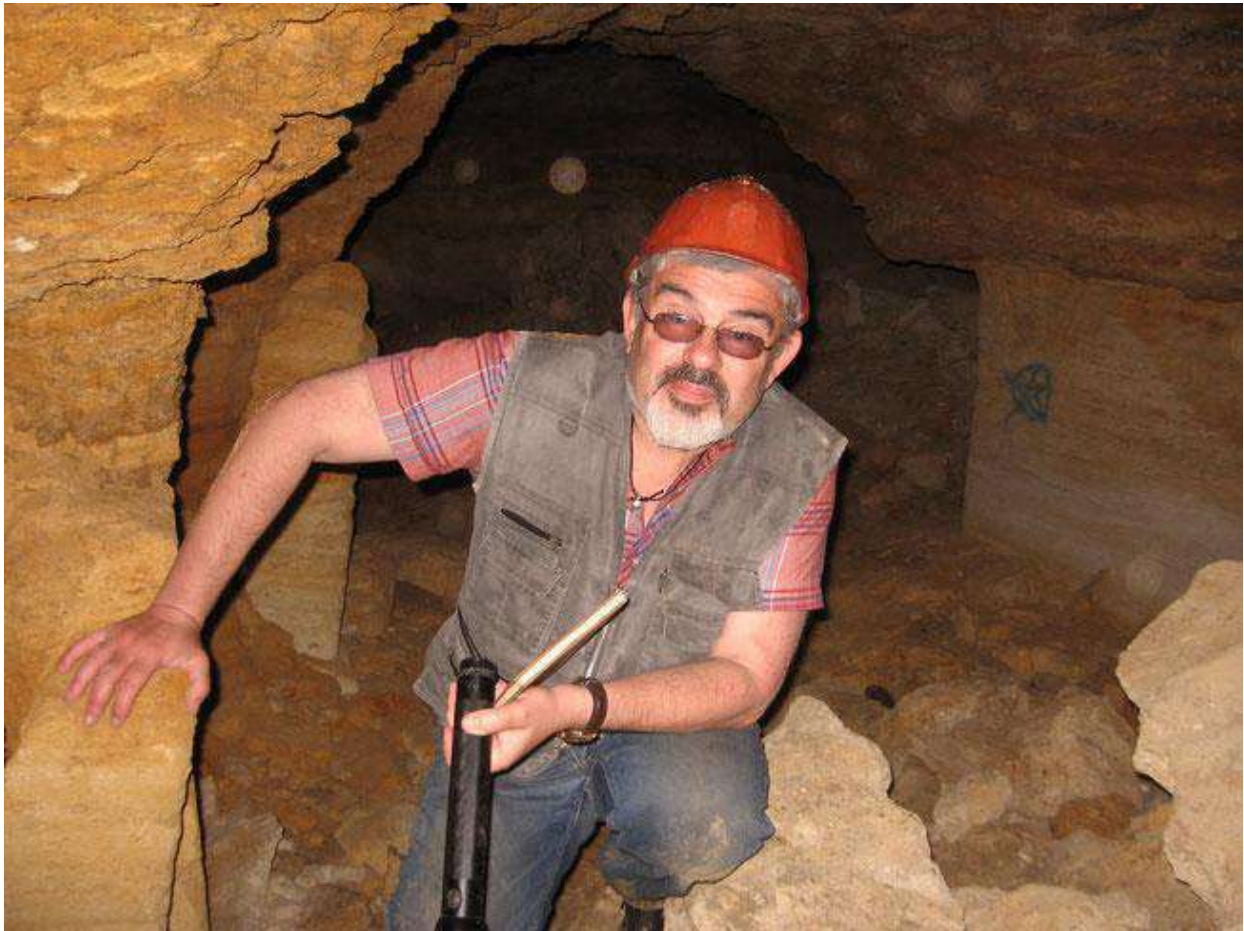
Важок, знайдений в березні 2016 року

Для підтвердження та уточнення факту масового використання в районі теперішнього берега Каховського водосховища імпровізованих, проте досить точних кам'яних мірних важків, а також хоч би відносного їхнього датування знадобилося дослідження аналогічних важків з інших зібрань. В експозиції кабінету археології Запорізького обласного центру туризму і краєзнавства виставлено три грузи, на жаль без вказівки на місця знахідок. Усі вони, на наш погляд, дещо не типові. Один важок (№ 15) колись був зламаний саме через отвір, а потім його переточили і заново просвердлили. Важок № 16 виготовлено взагалі з цегляного матеріалу, а № 17 – з пісковикової конкреції, просякнутої солями заліза.

При зважуванні виявилось, що усі три важки (і навіть використаний повторно № 15!) вписуються у розрахований нами модуль. Найбільше здивував важок № 16 – його вага з великою точністю дорівнює нюрнбергському фунту. Досі в нас гирьки такої ваги не було. При уважному вивченні виявилось, що цей важок зроблено не просто з цегли, а з пізносередньовічної татарської плінфи. Зразок плінфи, з якою важок № 16 співпадає товщиною і складом цегляної маси, є в експозиції того ж кабінету археології. Його

знайдено на розкопках городища другої половини XIV століття «Сім Мечетей» на річці Конці в околицях села Юрківки Запорізької області.

Щоб підтвердити нашу гіпотезу, 5-7 березня 2016 року ми пройшли відрізок берега Каховського водосховища від села Скельок до міста Дніпрорудного. Завданням було знайти ще хоча б один кам'яний важок, і бажано, щоб він «вписався» у модуль. Тільки наприкінці маршруту ми таки знайшли важок з вапняку, до того ще й дуже правильної форми. Його вага виявилася 364,5 г, тобто тільки на 1,6 % більше нюрнберзького фунта!

Вілінов Юрій Аркадійович під час краєзнавчих розвідок

Таким чином, 14 з 18 досліджуваних предметів відповідають кратному від третини нюрнберзького фунта, або ж італійської міни. З 14 гирь найбільше відхилення від теоретичної ваги – 5,9 % має один важок, ще три – від 3% до 2,5%. Похибка від теоретичної ваги 10 з 14 гирь, зібраних в різні роки на відрізку Каховського узбережжя більше ста кілометрів – менше 2 %!

Виникає питання – кому і навіщо знадобилася така велика кількість гирь, та ще в такому дивному наборі? Адже, якби йшлося про оптову торгівлю збіжжям, то його б вимірювали або мірами об'єму – четвериками (а в стародавні часи еквівалентними їм амфорами), або великими мірами ваги – пудами, талантами.

За Геродотом: «В Борисфені мешкають величезні риби без хребта, що зветься антакаями та йдуть на соління і багато іншого, що гідне уваги» (Геродот. Історія. Кн. IV, с. 53). У XIII-XIV століттях на Нижньому Дніпрі осетрову рибу виловлювали генуезці, а виготовлену з неї продукцію вивозили до Італії. Про це відомий італійський історик Скалігер пише в своїх листах до Кардана (Того самого Кардана, котрий винайшов «карданів вал»). Кав'яр осетрових з Дніпрового пониззя високо цінувався на європейському ринку [12, с. 26].

Так, цінну осетрову рибу та чорну ікру необхідно було зважувати з достатньою точністю, але для цього використовуються звичайні гирьки, та й потрібна кількість цих гирьок не така вже й велика – один набір на скупника риби. Такий набір можна сподіватися знайти при розкопках в одному місці. А тут купа важків у незвичайному наборі, до того ж розкиданих уздовж берега водосховища, яке, до речі, поглинуло природні береги річок – Кінські Води і Дніпра, а від їхнього давнього русла до теперішнього берега кілька сотень метрів.

Підказка знайшлася у зовсім несподіваному місці – стаття в радянській енциклопедії 1936 року: «ЕДОК... Е. взрослый – счетная единица в статистике питания. Для приведения норм потребления к этой единице приняты следующие соотношения: мужчина в возрасте 18-59 лет – 1,0; в возрасте 14-17 л. И свыше 59 лет, а также женщина в возрасте 16-54 лет – 0,8; женщина в возрасте 55 лет и старше – 0,6; дети в возрасте 7-13 лет – 0,55, от 6 лет вниз – 0,3, до 1 г – 0,1» [13, с. 217].

Навидовижу, але у «совєцькому» розподілі їжі зовсім не знайшлося місця для дівчат у віці 14-15 років! Однакові норми споживання їжі дітьми від 1 до 6, і від 7 до 13 років сьогодні щонайменше викликають подив, а тоді провокували хронічний голод у сиротинцях. Але загалом радянський підхід в розподілі продовольства на різні вікові та гендерні категорії підневільного населення (а все населення СРСР було саме таким) дуже показовий.

За деякими історичними даними та народними переказами, саме в районі Карайдубини у пізньому середньовіччі знаходився перевальний табір, в якому бранців, яких людолови захопили під час зимового набігу, тримали до весни – до приходу кораблів з Кафи. (Звідси й таке переосмислення тюркського топоніма Карайтабень). То може знайдені нами важки, зроблені з досить високою точністю але з підручного матеріалу, являють собою денні норми видачі їжі отим невільникам?

Джерела та література

1. Куликов А. В. Материалы к изучению древних морских промыслов // Древности Боспора. – М., 1998. – Т. 1.
2. Кругликова И. Т. Синдская гавань. Горгиппия. Анапа. – М.: Наука, 1975.
3. Черепинин Л. В. Русская метрология. – М., 1944.
4. Депман И. Я. Возникновение системы мер и способов измерения величин. – М.: Учпедгиз, 1956.
5. Шостьин Н. А. Очерки истории русской метрологии. – М., 1975.
6. Зварич В. В. Нумизматический словарь. – Львов, 1978.
7. Горячкин Е. Н. Из истории мер и весов. – М., 1953.
8. Жак Росси. Справочник по ГУЛАГу. – М.: Просвет, 1991. – Ч. 2.
9. Матюшин Г. И. У колыбели истории. – М.: Просвещение, 1972.
10. Біблійний атлас. – К.: СЕТЕКС-ЛТД, 1994.
11. Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. – М.: Высшая школа, 1965.
12. Авдальян М. М. Херсонщина: Збірник статей з краєзнавства на допомогу вчителю-краєзнавцю. – Херсон, 1974.
13. Малая Советская Энциклопедия. – Второе издание. – М., 1936. – Т. IV.